

što pokriva veliko polje forme eseja u najboljem trenutku. Ona se slaže i s Montenjevim i Bekonovim esejem. Njena mera je mera eseja. Istina, ona se ne gubi u dubokounim filosofskim razmatranjima, čiji je rezultat priznavanje nemoći i odbacivanje.

Sretenu Mariću nikako ne bi škodilo da je čitaoca obavestio o njoj i da je uključio u svoje razmatranje o eseju. Njene nedovoljnosti se mogu kritikovati, ali to ne umanjuje njene dobre strane, kad se dođe do boljeg definicije ili opisa tog žanra. Od eseja se ne sme očekivati iscrpan i konačan posao. Jer, književni eseji nije rasprava koja ide da tim da izvestan predmet opširno i do kraja iscrpno obradi. Onda on prelazi u svestranu studiju. I mora se priznati da je za pisanje eseja najneophodniji uslov osećanje mere. Ne kažemo da je deset stranica približno jedina mera eseja. Ali približno vrlo tačna. Esej ako hoće da ostane savršen oblikom, mora da ne odstupa znatno od te mera. Ako pogledamo esej u njegovim najboljim trenucima, on ostaje u granicama te mera. Tada je on savršen oblikom i lepotom. Čim se oduži, on pokazuje opasnu težnju da pređe u studiju. Moramo reći da eseji Sretena Marića upravo i pokazuju tu težnju i da nije imun od opširnosti. Neki njegovi ogledi su esej samo stilom, ali ne i merom eseja. Oni su pre književne studije.

To što nije našao za shodno da pomene Fijona, može se i oprostiti tako sjajnom eseistu zbog elokventnog i neformalnog stila. Manje je razumljivo to što je prečušao neke domaće pisce eseja o eseju. Ja ču samo pomenuti trojicu, jer sva trojica su mu prethodila. Da uzmem samo Marka Cara, čiji eseji nisu ispod vrednosti Marićeve eseistike. Njegov eseji o eseju je i danas zanimljiv. To je Marićev stariji savremenik. Drugi je mladi savremenik: Jovan Hristić — »Sudbina eseja«. Treći je Kasim Prohić. Ima i drugih, nemačkih autora. Nemoguće je pomisliti da Marić nije obavešten o ovoj trojici. Čovek se nađe u čudu pred tim prečutkivanjem. Čitaoca opsedaju nedoumice: šta da misli o tome? Nadmoćnost? Nemarnost? Ignorisanje? Zaboravnost? Nemoguće je prihvati to kao sasvim nevinu zaboravnost. Kad se propusti toliko referenci, onda se čovek s pravom može naći u iskušenju da se upita o ozbiljnosti takvog poduhvata koji je propustio da obuhvati končinno maksimum podataka, a da se ne razlije u raspravu. Upravo prisustujemo suprotnoj pojavi: eseji o eseju se razlio u privatno-ispovednu raspravu, a da se suštine nije dotakao. To se Mariću ne može zameriti. Svaki eseji jeste pokušaj, a svaki pokušaj ne mora uspeti, čak ni u rukama najboljeg majstora.

Nešto drukčije stoji s jednim pitanjem koje je odsutno u razmišljanjima Sretena Marića. Da li je eseji doista baš najpovoljniji oblik za definisanje eseja. Pošto je od Montenja eseji žanr o svemu i ni o čemu, očigledno, dopušteno mu je, formalno i teorijski, i da se iskaže kao svest o sebi. Međutim, s gledišta predmeta, to apriorno gledište podleže izvesnim ograničenjima. Korpus eseja je narastao. Literatura o samom eseju nije tako siromašna kao što naš esej nastoji da nas uveri. Ele, te dve pretpostavke mora uključiti u svoju raspravu o eseju svako ko hoće razboriti ogledom da se bavi. Takav posao prelazi okvir tradicionalnog eseja (drugi se ne može zasad zamisliti). Čini se, stoga, s obzirom na prirodu predmeta, da eseji nije najprikladniji oblik da se valjano, a to znači iscrpno i svestrano, obradi pitanje ogleda. Onda on potrebuje svoju suštinu. Koliko vidimo, Marić je ostao na pola puta: iz okvira eseja je izšao, a studiju nije priveo kraju. Utoliko njegov spis nije ni ogled ni studija, nego nešto između toga dvoga, za šta je teško naći žanrovske odrednice. Esej započet kao pismo, a završen kao konfesionalni žanr — poveravanja.

Sve to ne umanjuje dobro poznate vrline ove knjige. Ona je zanimljiva za čitanje. Marić voli spekulaciju i uvek je prijatno pratiti čoveka koji slobodno i odvažno razmišlja, čak i kad grede stranputicama.

* Dovoljno je zaviriti u »Sachwörterbuch der Literatur« od Gero von Wilperta (1964) pa otkriti popis više od 20 radova o problemu eseja i jedan naslov više nego interesantan za one koji hoće da definišu eseji: R. Exner, Zur problem essay-Definition und Methodik deutsches Essay (Neoptik, 46, 1962).

Branko Aleksić: KULTURA&KRITIKA, LIRA&MOTIKA»,

radionica SIC, Beograd 1981.

Piše: Milivoj Nenin

Ima li išta lepše od pisanja pamfleta, pitam se pred tekstrom koji još nisam napisao. A ne želim da bude pamflet. Hoću analitičan, razložan, tekst o knjizi Branka Aleksića; što znači da se, hteo to ili ne, moram srušati na njegov nivo razmišljanja, tumačenja, dokazivanja stvari koje se, po meni, podrazumevaju. Pre svega, moram da se ogradim; ne znam da čitam polemičke tekstove. (U ovoj knjizi polemički tekstovi pretežu.) Izuzev najdrastičnijih primera, uvek mi se čini da je onaj čiji tekst tog trenutka čitam u »pravu«. (Razlog zbog čega je to tako, složenje je prirode.) Međutim, ovde čak ni to nije slučaj. Da li je to polemika ako se iscrpljuje u veličanju autorovog »jas«? Da li ima polemike ako nema ni nagovetenog dijaloga? Ovde polemike vise u vazduhu. Na šta se oslanjavaju, povodom čega su nastale, nije nam najjasnije. Da li bi imale opravdanja ako bi bile štampane uz tekstove povodom kojih su nastale.

No, B. Aleksić je štampao neke druge stvari. Kao književnoistorijski dokument, kao stvar od važnosti prvog reda, kao najvažnija stvar na svetu, štampano je, na primer, do sada NEOB-JAVLJENO (zamislite) pismo našeg autora upućeno Milisavu Saviću. To pismo, kao vrhunac narcizma, donesen je i u autorovom rukopisu. (Vrlo lep rukopis.) To pismo govori više od cele knjige. Pokazuje sitničavost. Sujetu, pre svega. I drugo, iz tog rukopisa — pazite, rukopisa — vidi se koliko je najobičnija rečenica za našeg kulturnog radnika, velika tajna. Vidi se s koliko napora: precrtavanja, ubacivanja, izbacivanja, sastavlja najobičniji iskaz. Da taj napor u rukopisu nije iz želje da se rečenica pojednostavi, učini opravdanim, punjom, pokazuje se vrlo lako izborom iz bilo kog teksta. Pogledajmo rečenicu: »Naćin na koji Ljiljana Šop uređuje taj izlog, nije privlačan ni kao prevencija na sopstvenu temu zbog toga što, ako joj lično povezenje koju elijaroska maksima potpiši ono sa čime se slažeš ima i iole slične ocene kritičara, Ljiljana Šop eto potpisuje nešto što bi zbog toga što njoj lično to izgleda »očigledno« trebalo da navede i svakog drugog da se složi sa njenim (»Književnih novina«) ogledalacetom — po onome kako ona to što »Branko Aleksić recimo... objavi, vidi kao očigledno. Smisao ove rečenice je u tome da autor ima nešto protiv Lj. Šop. Ništa drugo se ne može shvatiti. (Kada B. Aleksić nekog citira, ja to ne mogu da čitam kao neko potkrepljenje mišljenja, putokaz, svodenje neke ideje. To čitam ili kao napad na tu »negativnu« ličnost naše kulture, ili kao hvalospev.) Dakle, ta dva momenta, narcizam i nepismenost, su najvidljiviji prilikom prvog susreta s Brankom Aleksićem.

Knjiga »Kultura&kritika, lira&motika« je sve pre nego celovita knjiga. To je zbirka tekstova koje je »ssakupio i na svet izdao« B. Aleksić. Svaki razgovor o knjizi, dakle, morao bi da se tiče konkrenih tekstova, posmatranih pojedinačno, izolovanih unekoliko iz konteksta knjige. Naravno, ne možemo reći da ne postoji nešto što objedinjuje ove tekstove: to je ličnost B. Aleksića, koja se ostvaruje u hvalospevima Marku Ristiću, u zalaganju za »Student«, »Vidike«, »Znak«, i u negiranju stvarnosne proze. (Da nema Ristića, pomenutih glasila i stvarnosne proze, ko zna da li bi postojao i B. Aleksić.) Naravno da je to unekoliko pojednostavljeno viđenje: M. Ristića treba posmatrati i kao nadrealizam, »Student«, »Znak«, »Vidike« treba posmatrati kroz sve ono što su objavili — sve je dobro. A što se tiče stvarnosne proze, to je opet nepresušan izvor najraznovrsnijih napada i na ljude koji su u bilo kom dodiru s piscima stvarnosne proze. Polje delovanja našeg Branka je neomeđeno. Pokušaćemo, dakle, da preko ličnosti njenog autora dođemo do suštine ove knjige.

O prvo pravilo autora B. Aleksića: »Ne diraj Marka Ristića« oglasila se Ljiljana Šop. No, podimo izdalje. U čemu je krivica Lj. Šop? U tome što je napisala da je tekst M. Ristića o Josipu Vidmaru potpuno razočarao: »Izgleda mi nekako prirodno da čovek, kada pročita naslov 'Marko Ristić: O jednom drugačijem Josipu Vidmaru' mnogo očekuje. I zbog autora, i zbog teme. Ali razočarenje je ovoga puta potpuno. Prvo, o Vidmaru ništa, ili gotovo ništa, do malo ličnih podataka: sasvim je sigurno da literarni profil Vidmarov nimalo nije dobio ovim mar-koristićevskim varijacijama na sopstvenu temu. Branko Aleksić je posle ovoga zapenio. No, pogledajmo zajedno šta uistinu novo donosi M. Ristić posle rata. Čime se izdvojio? Možda svojom aktivnošću u »Delu« 1955. godine? Pogledajmo šta je pisao: »Moglo bi se s pravom reći da se u uslovima izgradnje socijalizma ne postavljam, ne mogu javiti ta i takva pitanja o smislu i sudbini, koja se javljaju paralelno sa sumnjom u celishodnost ljudske delatnosti uopšte, sa krizom optimističke koncepcije čoveka, sa pesimizmom, sa osećanjem nelagodnosti i zebnje, sa demoralizacijom. Moglo bi se s pravom reći da u našim uslovima nema mesta za jednu umetnost, za jednu literaturu koju kao da je davo nadahnuo, koja je prožeta, pa donekle i izobličena tim razjedajućim, tim (horibile dictu) metafizičkim nespokojstvom. Ona je nepotrebna, ako ne i štetna, u jednom društvu koje je nesumnjivo našlo svoj pouzdani smer i svoje perspektive, svoj slobodni i sigurni put u budućnost.« (Reč »nesumnjivo« potvrdio M. Ristić, ostalo M.N.) Predratni M. Ristić bi se smeao posleratnom M. Ristiću. Zbog naivnosti. (Neću pominjati eseji »Tri mrtva pesnika«, a ni to da je za B. Aleksića M. Crnjanski »negativna« ličnost.)

Interesantnije je, možda, zalaganje za studentsku kulturu. Ide toliko daleko da neke stvari uistinu postaju nejasne. Naime, Atelje 212 je za predstavu drama »Gospoda Aoie i »Hando« u katalogu MISHIMA doneo tekst NO DRAMA YUKIO MISHIME; to je integralni uvod D. Razića za prevod Mišimine drame »Hando«. Tekst koji je pre toga objavljen u časopisu studenata Filozofskog fakulteta »Znak«. I sada se B. Aleksić pita: »Kakvo pravo je imala uprava pozorišta Atelje 212 da eseji prenese u svoj katalog bez oznake gde je probivo objavljen?« I dalje, s puno žuči, B.A. utvrđuje: »Ne postoji merilo štete koju redaktori ovime čine.« Znači, tu je najbitnije od svega: »... i ovde je izostala jedinica koja afirmiše studentsku kulturu na Beogradskom univerzitetu.« Gde je tu problem, ne znam. Možda je ovaj tekst imao opravdavanje u vremenu kada je nastao, ali danas je u najmanju ruku smešan. Žalosno je objašnjavati našem autoru da je tu bitniji tekst od mesta gde je objavljen. I kada se čuje vapaj B. Aleksića da bi javnost trebala da zahteva odgovor zbog čega je to tako, onda možemo samo da se sažalimo nad jednom zaslepljenošću. (Za neupućene: B. Aleksić je uređivao list »Student« i časopise »Znak« i »Vidici«.)

Vrhunac umakanja pera u žuč je prijedoru stvarnosne proze. Verujem da je B.A. padao u nesvest dok je pisao pojedine tekstove. Svi koji su govorili ili prisluškivali nečij gorov o tipu proze protiv kojega je B.A. našli su svoje mesto u indeksu negativnih ličnosti. (Nastranu to što ponovljeni u knjizi, na jednom mestu, dakle, ti tekstovi postaju zamorni, dosadni, i pre svega deluju anahrono.) Ako je B.A. protiv stvarnosne proze, na koji način se bori protiv nje? Jednom je citirao N. Miloševića i nekoliko puta izvredio pisece takve proze. Jedan generalan napad, obogaćen analizom pojedinačnih dela, uz analizu kritičkih tekstova, sigurno bi bio inspirativan. U najmanju ruku bi delovao ozbiljno. Kakav udarac stvarnosnoj prozi je zadao B. A., ne znam.

Ili, sâm taj indeks imena je priča za sebe: drugačijim slovima su odvojene negativne ličnosti od pozitivnih, da pojednostavimo. Šta hoće, ili šta je hteo tim indeksom imena, nije nam najjasnije. U više navrata naš autor je pisao protiv »izlapele« poezije Stevana Raičkovića. Da li nam se nudi alternativa? Da li nam nudi novi koncept, nov senzibilitet, otvara li nam nove prostore? U indeksu negativnih ličnosti su i J. Zivlak i R. Livada, i M. Petrović i M. Magarašević, M. Komnenić isto tako. *Knjiga koja se u negiranju već gubi*, Kuda vodi rušilački ton ove knjige? Zaslepljuju nas asocijacije najgore vrste, i ništa više. I to ne asocijacije nastale iz potrebe da se jedna stvar približi, pokaže, osveti iz više uglova, već da bi autor pokazao svoju »široku« kulturu. Da bi dominirao u prostoru koji je samo njegov, da bi pokazao svoje obrazovanje, poznavanje svetskih jezika i slično. Pre svega, može mu se zameriti da ne razlikuje bitno od nebitnog; može se biti protiv slabih prevoda, i treba, ali se još više mora biti protiv zastarelih ideja, M. Ristića, na primer. (Citao sam šta je B. Aleksić u »Književnoj reči« pisao o najnovijoj knjizi M. Ristića »Svedočanstva pod zvezdama«. Iza jednog mora imena krijući se i vrdajući, B. Aleksić je pisao i pisao, a da nije napisao ono što je bitno za tu knjigu; da nema veze s literaturom, da je, možda, bliža astronomiji, fizici... i još je zaboravio reći da je Ristić za tu oblast laik, i morao je reći da su ti tekstovi davno napisani, a da ih je Ristić jednostavno skrpio, dopunio predgovorom i omogućio njemu, B. Aleksiću, da napiše hvalospev.)

Jedini tekst u knjizi koji je zanimljiv, ujedno je i poslednji: »Haračlige književnog provincializma«. Duhovito je B. Aleksić pokazao gde je početak i kraj napada Radomira Smiljanica na roman jednog drugog Radomira (Konstatinovića). Pravdujući izbor romana »Daj nam danas« u »Nolitovi« »50 srpskih romana«, B. Aleksić je argumentima Radomira Smiljanica pokazao nemoc takvog pristupa, istovremeno postavljajući više zahteve literaturi i pravdujući ih na primeru pomenutog romana. Tako bezrezervno zalaganje za roman »Daj nam danas«, vešto isprepleteno s negiranjem R. Smiljanica, gde je ovaj samo tip za jedan pristup literaturi, s osvrtom na određenu kulturnu situaciju, pokazuje jednog drugačijeg B. Aleksića. Tekst koji ima svoju težinu, svoju opravdanost. U vreme kada se knjiga pojavila tekst ima i svoj kontekst. Problem je jasan. Jasno je i šta hoće B. Aleksić.

No, da li je samo to, mislim na taj jedan tekst, dovoljno za jednu knjigu koja, sudeći po naslovu, pretendeuje na visoko mesto u našoj kulturi? Za knjigu koja je imala želju da obuhvati jedan period, a sem nerazumljivosti i zbrke, i PRIVATNIH, nikako ličnih pogleda, nije donela ništa? Da li je to dovoljno za knjigu koja ne inspiriše? Čak ni za pamflet.

MILKO VALENT: »LEPTIRI ARHETIPA«, »Mladost«, Zagreb 1980.

Piše: Nebojša Vasović

Nakon Josipa Severa, nekoliko mlađih hrvatskih pesnika sve više su zaokupljeni mogućnostima samog jezika, onim što je u jeziku nesvesno i ludičko, a sve manje svakodnevnim i egzistencijalnim istinama i iskustvima. Branko Maleš i Milko Valent tipični su predstavnici tog opredeljenja u mlađem hrvatskom pesništvu. Prva knjiga Milka Valenta, koji nam je, inače, poznat i kao esejičar, kritičar i prozni pisac — »Leptiri arhetipa« — otvara nam se, pre svega, u ravni poetskog jezika, njegovog ogoljavanja kroz ludičke i asocijativne procese. Već u prvoj pesmi, »Zarazno sjeme zareza«, pesnik nas upozorava: »put u Delfe je riskantan, sve ovisi o zarezima«. Put u Delfe, put u poetsku avanturu, riskantan je, dakle, samo onda kada se putuje kroz reči, kroz tekst. Svaki udes i događaj, udes i događaj su pre svega označitelja, a ne označenog, jezika, a ne onoga koji se pokušava »izraziti« jezikom. Poetski tekst omeđen je i ritmiziran sopstvenim »zarezima«, svojim sopstvenim jezičkim nesvesnim potencijalom. U istoj pesmi čitamo: »balavo otkaćena Pitti ja pala je u vlastitu rupu i / oh, ala je se nabola na zareze.«

U poeziji Milka Valenta naporedno se prepliću naslede konkretnе poezije, jezičke igrarije u duhu futurizma, stihovano zaumlje, kolopleti zvučnih asocijacija, šalamunovski ludizam. Bitne odlike Valentovog stila su i njegov neobični grafički raspored, njegove semantičke napukline, inverzije i alogizmi. Pesnik se, očito, u velikoj meri inspiriše poezijom i idejama pesnika istočnih avangardi s početka ovog veka.

Valentov poetski jezik je jezik koji se osipa, koji ne pamti nikakvo središte, ali koji u svojoj ludičkoj ponesenosti doseže neku vrstu središta u svom sopstvenom narcizmu, u svojoj simuliranoj infantilnosti. U nekim Valentovim pesmama nije vidljiv ama baš nikakav princip organizacije poetskog materijala. Kada je zvučna asocijacija dosledno provedena od početka do kraja pesme, kao u »Krudbi«, pesnik postiže nešto ubedljivije poetski zamah. Ponekad je, pak, pesma samo zbir dosetki koje pesnik nastoji produbiti neobičnim grafičkim rasporedom, no često bez uspeha, jer, kako god rasporedene, dosetke najčešće ostaju samo ono što već na prvi pogled jesu. Kao uspeli vredni svakako izdvajati one tipove zvučnih asocijacija koje vode ka humoru, kao u pesmi »Great refusal«: »song zs (za novi / gong) barikadni king«. Treba istaći da je grafička ravan ove poezije, u kojoj je očito naslede konkretne poezije, najmanje motivisana. Ona ne deluje bitno na modelovanje stihovne strukture, već pre svega deluje nadiodato, pa čak i dekorativno.

Ogoljavanje poetskog materijala i postupka, koje je u Valentovoj poeziji očito, ima svoj dublji cilj samo onda ako otkriva novo bogatstvo poetskog jezika, a ne samo njegovu puku ogoljenost. A upravo to, međutim, često nedostaje u poeziji ovog pesnika. S tim u vezi treba pomenuti i njena ograničenja. To su prepunuštanje prvoj asocijaciji, pretvaranje igre u igrariju, odsustvo vidljivog organizacionog principa u mnogim pesmama, nedostatak poetskog intenziteta i sukobljavanja različitih jezičkih ravnih. Očito, nije dovoljno samo se opredeliti za jezik, kao za prevašodnu realnost poetskog teksta. Potrebno je i nešto mnogo više od toga: rad u jeziku, postizanje poetskog intenziteta kako unutar jezičke igre, tako i usprkos njoj.

ŠPIRO KULIŠIĆ: »O ETNOGENEZE CRNOGORACA«, »Pobjeda«, Titograd 1980.

Piše: Bojan Jovanović

Tokom poslednjih pedeset godina, od 1930, kada je publikovao svoj prvi naučni rad, pa do danas, Špiro Kulišić (1908) je objavio više značajnih dela koja predstavljaju osnov našim savremenim etnološkim proučavanjima. Bogat i raznovrstan naučni opus ovog autora kreće se od studija teorijsko-metodološkog karaktera, preko radova nastalih kao rezultat višegodišnjeg proučavanja naših narodnih običaja, narodne religije, osobnosti dinarskog rodovskog društva i etničke istorije, pa do naučno popularnih knjiga pisanih prvenstveno radi popularizacije etnologije. Ove bibliografske napomene govore o tome da se radi o vrlo ozbiljnog autoru, koji se u svom poslednjem delu poduhvatio i zadatka istraživanja etnogeneze Crnogoraca. Vrlo različita i opremljena mišljenja iznesena povodom Kulišićeve knjige, od onih koja su ovo delo ocenila kao značajan i vredan »doprinos spoznaji porijekla Crnogoraca«, do krajnje kritičkih osvrta koji su ovom delu osporavali svaki naučni značaj, smatrajući ga višestrukim promašajem, bila su povod organizovanju rasprave posvećene etnogenezi Crnogoraca i marksističkom određenju nacije.

Studijom »O etnogenezi Crnogoraca«, u izvesnom smislu Kulišić nastavlja svoja dosadašnja proučavanja pojedinih aspekata tradicije dinarskog društva, nastojeći ovom prilikom da pruži odgovor na pitanje vezano za etničko poreklo Crnogoraca. Međutim, autorova želja da crnogorsku tradicionalnu kulturu predstavi kao autohtonu, odvela je, zapravo zavela autora na put konstruisanja i domišljanja povodom osnovnog pitanja vezanog za uslovnu etnogenetu Crnogoraca. Dovodeći u sumnju dosadašnja etnološka i istorijska istraživanja, Kulišić odbacuje istinu o istoriji crnogorske i srpske nacije, koje su, kao što je poznato, izrasle kao posebne grane sa stabla jednog jedinstvenog srednjovekovnog naroda. Opsednut diferenciranjem društveno-istorijskog i kulturnog jedinstva u cilju isticanja nacionalnog identiteta Crnogoraca, Kulišić poseže za metodom prekravanja istorijske istine i brisanja tradicionalnih osećanja crnogorskog naroda o svom poreklu i svojoj pripadnosti. Osnovna autorova teza da su Crnogorci od samog početka bili poseban narod, bez valjanih naučnih argumenata i verifikovanih istorijskih izvora ne deluje samo naivno, već i štetno, budući da vaskrsava poznate nenačune etnocentrničke aspiracije, koje odsustvo činjenica zamenuju fantastičnom konstrukcijom. Spajajući svoju tezu sa zaključkom, i iznoseći zapravo prvo zaključak a zatim podatke, odabrene na osnovu nejasnih kriterijuma, i potrebne samo radi ilustracije osnovne teze, autor knjige »O etnogenezi Crnogoraca« osporava ne samo prisustvo Srba u srednjem veku na području današnje Crne Gore, već negira i prisutnost osećanja srpskog naroda kod Crnogoraca, koje je tokom istorije imalo posebnu istorijsku važnost. Pomenimo samo to da se crnogorski vladika Petar II Petrović Njegoš još prošlog veka osećao pripadnikom srpskog naroda, pa će pitanje osećanja srpskog naroda kod Crnogoraca dobiti i potrebnu istorijsku temeljnost za razumevanje kulturno-istorijskog procesa stvaranja posebnog nacionalnog identiteta Crnogoraca, kojima nikada nije smetala zajednička etnička osnova sa srpskim narodom u ostvarivanju svojih istorijskih prava na nacionalnu posebnost.

Međutim, kada se podrobnejše razmotre rezultati starijih i savremenijih istraživanja u Crnoj Gori, postaje sve jasnije, ističe Kulišić, da crnogorski narod predstavlja poseban etnos, raz-